

Портрет князя Алексея Григорьевича Лопухина, 1752 года.

БІОГРАФІСТІКА

ЖІНОЧА БІОГРАФІСТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПЕРША ТРЕТИНА ХХ ст.)

Необхідність постійного вдосконалення способів наукової інтерпретації минулого, тенденція до антропологізації історичної науки зумовлює актуалізацію біографістики як одного з пріоритетних напрямів сучасних досліджень. Хоча останнім часом все частіше з'являються публікації, спрямовані на дослідження цієї проблематики¹, проте ще й досі поза увагою науковців залишається такий соціокультурний феномен другої половина ХІХ — першої третини ХХ ст., як жіночі біографії, формування якого відбувалось у загальному річищі історично-фемінологічного дискурсу тогочасної української історіографії.

Епоха романтизму залишила відбиток на комплексному сприйнятті та інтерпретації історії жіноцтва і поживила інтерес до вивчення становища жінки у соціумі, її різноманітних ролей відповідно до культурних, політичних, правових, суспільних традицій, відтворюючи моделі жіночої складової в узгодженні з факторами часу та простору. Початок жіночої біографістики в російському імперському наративі пов'язується зі спадщиною М.М. Карамзіна, історична повість якого, присвячена новгородській боярині Марфі Борецькій, що очолила політичну опозицію самодержавній Москві у ХV ст., пробудила жвавий інтерес до біографій інших відомих жінок середньовіччя².

В українському історіографічному просторі перші праці, що презентували жіночі біографії, з'являються у другій половині ХІХ ст., коли відбувається активізація вітчизняних фемінологічних студій, зумовлена лібералізацією життя в імперіях, соціокультурними трансформаціями, формуванням нових ідеологем. Тогочасна українська історіографія засвідчила свій інтерес до історії жіноцтва, демонструючи науковий пошук пріоритетних напрямів, визначаючи методи, прийоми та джерела дослідження. Фрагменти жіночих біографій, вписані в контекст історичних досліджень, біографічні портрети відомих жінок, біографічно-белетристичні нариси стали складовою наукової спадщини істориків, серед яких В. Іконников, М. Костомаров, Д. Мордовець, О. Лазаревський, О. Левицький, Й. Ролле, І. Шараневич.

Метою статті є реконструкція жіночої біографістики як складової історично-біографічного напрямку в українській історіографії, аналітика її

специфіки в залежності від соціокультурних процесів та інституалізації історичної науки, що тривала упродовж другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст.

Фундаментом історичної біографістики України справедливо вважається праця М. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»³, в якій яскравим втіленням жіночої біографістики постають нариси, присвячені Марині Мнішек, царівні Софії, імператрицям Анні Іоанівні та Єлизаветі Петрівні. Під кутом зору біографій неоднозначних та суперечливих постатей жінок вчений розкриває історію як живий процес діяльності осіб, закономірний і несподіваний одночасно.

Послідовно дотримуючись романтичної традиції, М. Костомаров у цих нарисах запропонував свого роду модель жіночої біографії, неодмінними складовими якої виступали опис зовнішності жінок, їхня освіта, стосунки з оточенням, ставлення кожної з них до влади. Так, про Марину Мнішек М. Костомаров пише, що вона була «с красивыми чертами лица, черными волосами, небольшого роста». Щоправда її портрет, майстерно доповнений ще кількома деталями, одразу викликав настороженість. Зауважуючи, що «глаза ее блистали отвагою, а тонкие сжатые губы и узкий подбородок придавали что-то сухое и хитрое всей физиономии»⁴, історик тим самим виправдовував у цілому негативну характеристику цієї жінки, яку він наважився дати з перших же рядків нарису, позиціонуючи свою героїню як таку, що відіграла на початку ХVІІ ст. «видную, но позорную роль в нашей истории»⁵.

У нарисі, присвяченому Єлизаветі Петрівні, зовнішність взагалі здається однією з центральних характеристик імператриці. М. Костомаров багато уваги приділив її опису. Кілька разів наголошуючи на тому, що ця жінка відрізнялась надзвичайною красою, він наводить на підтвердження цього свідчення іноземців — французького та китайського послів, дружини англійського посланця⁶. Нарешті, закінчений портрет імператриці, виписаний істориком з урахуванням численних деталей, поставав з усією невідвратною привабливістю: «...У нее были превосходные каштановые волосы, выразительные голубые глаза, здоровые зубы, очаровательные уста. Говорили, правда, что ее воспитание отзывалось небрежением, но тем не менее она обладала наружными признаками хорошего воспитания; она превосходно говорила по-французски, знала также итальянский язык, немного по-немецки, изящно танцевала, всегда была весела, жива, занимательна в разговорах. Как в своем отрочестве, так и в зрелом возрасте, она при первом своем появлении поражала всех красотой...»⁷. Біографія Єлизавети представлена від народження (1709 р.) до смерті (1761 р.) у контексті внутрішньої та зовнішньої політики, господарських, освітянських, церковних справ. На тлі

стосунків імператриці з фаворитами — О. Розумовським та І. Шуваловим, їхніми родинами була змальована цілісна картина Російської імперії першої половини XVIII ст., з вражаючою яскравістю виписані численні деталі політичної та економічної історії, історії повсякдення.

Відповідно до канонів жіночої біографістики, М. Костомаров зупинився на зовнішності Анни Іоанівни, хоча, в силу природних даних імператриці, портрет був значно скромнішим за попередній. Але неприваблива зовнішність цієї правительки талановито змальовувалась кількома штрихами: «ленивая, неряшливая», «любила наряды», «предпочитала яркие краски», «одевалась в длинное, широкое одеяние небесно-голубого или зеленого цвета, а голова у нее была повязана красным платком таким способом, каким обыкновенно повязывались мещанки»⁸. Крім того, образ Анни Іоанівни доповнювався фрагментами з листування імператриці, що характеризували її як жінку, схильну до пліток, з обмеженим інтелектом, убогістю розуму, «всем сердцем и душою погруженною в узкий мирок домашнего угла»⁹.

Натомість царівна Софія, за версією М. Костомарова, незважаючи на свій молодий вік, «отличалась от других замечательным умом и способностями»¹⁰. Щодо її зовнішності, то історик, утримуючись від розгорнутої власної оцінки, посилався на думку іноземців, яким царівна Софія видавалась непривабливою через свою огрядність, хоча за російськими канонами, про що нагадав вчений, пишні форми вважались ознаками жіночої краси¹¹.

Працюючи над біографією царівни Софії, М. Костомаров зосередив увагу, передусім, на її здібностях і в цьому контексті порушив питання щодо становища знатних жінок у Московській державі, особливо тих, хто вирізнявся розумовою неординарністю. На цей раз історик схильний вважати, що «ум всегда очень уважался на Руси, и умной личности женского пола не трудно было заявить себя, если только в том семейном кругу, в котором она находилась, ослабнут связывающие ее путы монашеских приличий»¹².

Продовженням науково-популярного напрямку в жіночій біографістиці стала творчість Д. Мордовця. Героїнями його біографічних нарисів виявилось понад, ніж півсотні відомих жінок, вибір яких здійснювався за принципом впливовості та популярності. Історично-біографічний цикл Д. Мордовця, що вийшов у Петербурзі 1874 р., презентував галерею портретів, що охоплювала майже тисячолітню історію «русских женщин»¹³. Княгиня Ольга, Інгігерда, Софія Витовтівна, Олена Глинська, Софія Палеолог, Марина Мнішек, Мотря Кочубеївна, Анна Монс, Анастасія Скоропадська, Марта Скавронська, княжна Тараканова, Марія Гольшанська та інші опинились серед тих жінок, які, на думку Д. Мордовця, виступали, якщо не

уособленням епохи в цілому, то, принаймні, втіленням найбільш характерних її рис, потреб та прагнень і заслуговували на те, аби бути вписаними в історичні аннали. Зосереджуючись в основному на психологічних характеристиках жінок, їхніх особистих рисах, здібностях, освіті, історик аналізував біографії у контексті політичних подій, культурних традицій та суспільних процесів кожної з виокремлених епох.

Попри те, що Д. Мордовець обмежив свою роль при написанні цієї праці лише систематизацією та популяризацією жіночої історії, він все ж здійснив спробу узагальнення великого за обсягом біографічного матеріалу, виокремлюючи серед жіноцтва щонайменше два типи — західний та східний. Запропонована автором біографічного жіночого циклу система диференціації вибудовувалась на підставі таких характеристик, як уміння жінок орієнтуватись у ситуаціях, впливати на події, приймати відповідні рішення. Східний жіночий тип, зокрема, мав на собі відбиток Домострою Московської Русі, відомого своїм обмеженням суспільних прав жінок; західні ж жінки зображувались енергійними, ініціативними, гарно освіченими, вихованими відповідно до вимог часу, незалежними у прийнятті рішень. Такі риси характеру, на думку історика, могли сформуватися завдяки притаманним Європі культурним традиціям, що сприяли вихованню самостійності та самовпевненості жінок, забезпечуючи їм почесне місце на сторінках історії.

Науковий доробок В. Іконникова відображає інтерес позитивістської історіографічної школи до жіночої біографістики, репрезентованої здебільшого вінченосними особами, або жінками, наближеними до престолу. Серед них — велика княжна Наталія Олексіївна, княгині Наталія Долгорукова, княгиня Катерина Дашкова, біографії яких стали органічною складовою однієї з ключових праць вченого, присвячених історії жіноцтва¹⁴. Особливу увагу історик приділив Катерині II¹⁵, окремий цикл лекцій також був присвячений Єлизаветі Петрівні та її правлінню¹⁶. Будучи одним з яскравих і послідовних прихильників біографічної традиції, В. Іконников увійшов до авторського колективу відомого біографічного словника А. Половцова, підготувавши нарис про Марфу Борецьку та її родину. Органічно вписуючи біографію відомої жінки в історичні події, акцентуючи увагу на її впливовості, рішучості та активності, вчений, передусім, дотримувався закономірностей, притаманних словниково-біографічним виданням, а саме лаконічності, концентрації фактів, наявності бібліографії¹⁷. Бібліографічний список до статті, що нараховує близько півсотні позицій, вражає не стільки кількістю, яка засвідчувала, що Марфа Борецька дійсно є однією з своєрідних «фавориток» тогочасних історичних досліджень, скільки своєю різноманітністю. Окрім численних історичних документів, праць науковців,

він вміщував також літературні твори — П. Сумарокова, К. Рилєєва, Ф. Іванова, В. Аскоченського та ін.

Національного виміру жіноча біографістика набула у часописі «Киевская старина» (1882–1906). Усвідомлення власної історичної місії вимагало від журналу, який виявився справжньою «енциклопедією українознавства»¹⁸, дотримання старанної вибірковості у підходах до сюжетів історії жіноцтва, особливо її персоналій. Різноманітні за змістом, жанром, формою публікації часопису, включаючи коментарі до художніх портретів, презентували біографії відомих жінок. Пріоритет надавався постатям, що відзначилися своїми патріотичними або благодійницькими вчинками, життя яких могло надихнути на пробудження української національної свідомості. При цьому, як справедливо зауважує В. Чишко, якість історичних нарисів біографічного спрямування, в тому числі опублікованих у «Киевской старине», була дуже різною, і з позицій сьогодення деякі з них виглядають наївними, аматорськими або недосконалими¹⁹. Тим не менш, вони переконливо свідчать про наміри дослідників представити біографії жінок як органічну складову історичного процесу в цілому і історіографічного простору зокрема.

Портретну жіночу галерею «Киевской старины» склали зображення Анни Ярославни, Раїни Вишневецької (Могиляки), Софії Острозької, ур. Тарновської, Анастасії Полуботок, дружин Івана Гонти та Семена Палія²⁰. У різні часи ці жінки відіграли помітну роль у суспільно-політичних процесах, відзначалися особливістю характерів, незвичністю долі та увійшли в історію України як самостійні постаті. У коментарях до портретів, що вміщували різноманітні факти біографій, багато уваги приділялось розгляду історичних епох, до яких належали жінки, висловлювалось ставлення до драматичного перебігу української історії, давалися оцінки подій та вчинків. Завдяки цим публікаціям читацька аудиторія мала нагоду не тільки ознайомитися з біографіями відомих жінок, але й долучитися до осмислення історичної спадщини, відкрити невідомі сторінки історії України, яка інтерпретувалась як автентичний процес з прадавнім корінням.

Один із засновників та активних співробітників журналу «Киевская старина» О. Лазаревський, пріоритетною сферою досліджень якого була історія козацько-старшинських родів Лівобережної України, був переконаний, що без уявлення про поведінку людини у сімейному колі неможливо скласти цілісний портрет правлячої української верстви. Як автор комплексних історичних нарисів «Очерки малороссийских фамилий», «Люди старой Малороссии», О. Лазаревський надавав жіночій компоненті вагомого значення. Найбільш докладно з усіх жіночих постатей він зупинився на особі дружини гетьмана І. Скоропадського — Анастасії Скоропадської.

Презентуючи біографію на основі численних історичних документів, історик наголошував, що Анастасія Марківна була найбільш помітною з жінок свого часу, вирізнялась надзвичайною енергією, талантом впливати на свого високопосадового чоловіка, його оточення, вмінням маніпулювати людьми, підкоряти собі обставини та досягати поставленої мети²¹. Попри те, що ставлення О. Лазаревського до козацької старшини було достатньо критичним, він відмічав природні здібності цієї жінки, які дозволили їй з доньки прилуцького купця стати «ясновельможною» гетьманшею, вміло розпоряджатись маєтностями, втримувати їх по смерті чоловіка всупереч запеклій боротьбі, що розгорнулася між претендентами²².

Біографії Анни-Алоїзи Острозької²³, Ганни Монтовт²⁴, вже згадуваної Раїни Могиляки-Вишневецької були майстерно відтворені визнаним майстром біографічного нарису О. Левицьким, що так само належав до авторського кола «Киевской старины». Про іншу представницю знаменитого роду Острозьких — Галшку Острозьку — йшлося в історичному оповіданні професора львівського університету І. Шараневича. Досить симптоматичним виглядало те, що вже у першому номері журналу «Киевская старина» була вміщена рецензія В. Антоновича на цю працю, в якій зверталась увага на біографічну компоненту у дослідженні І. Шараневича. З цього приводу В. Антонович зазначав: «Все указанные факты, рассказаны г. Шараневичем весьма живо и картинно обставлены точными ссылками на весьма тщательно разработанные им источники. ... Весь очерк оканчивается любопытною главою, в которой рассказывается история последних князей Острожских, детей и внуков князя Константина и судьба громадных, принадлежавших им имений»²⁵.

Історик і белетрист Й. Ролле, котрий публікувався у «Киевской старине» під псевдонімом Dr. Antoni I., був автором кількох нарисів, які можна віднести до жанру жіночої біографістики. Його дослідження «Женщины при Чигиринском дворе», широко висвітлюючи факти біографій, змальовувало близьке жіноче оточення гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського²⁶. Обрис соціально-психологічного портрету українського жіноцтва XVI–XVII ст. з елементами індивідуальних біографій, хоча і не без упередженостей, був окреслений автором у нарисі з промовистою назвою «Украинские женщины». Героїнями дослідження на цей раз стали відомі зухвалими вчинками представниці шляхетської верстви — Марія Гольшанська, Ганна Мільська, Ганна Борзобогатая-Красенська²⁷. Ще одна праця з фемінологічного циклу Й. Ролле була присвячена Софії Потоцькій, ур. Глявоне (Главані)²⁸. Її ім'я вже тоді було овіяно романтичною легендою, і автор зробив спробу розібратися у біографії, суперечливостях характеру та колізіях життя жінки, відомої не лише вродою, а й скандальними історіями

на просторі від Відня до Петербурга. Саме це дослідження, як зауважує Єжи Лоек, стало «поворотним пунктом у вивченні історії Софії Главані»²⁹.

У перші десятиліття ХХ ст. відбулися суттєві зміни в біографічному дискурсі, зумовлені кардинальними трансформаціями вітчизняної історичної науки, що тривали на тлі «структурного “укомплектування” української культури, котра вже засвідчила й належну міру рецептивності, і, отже, готовність до прямого інтеркультурного діалогу»³⁰. Вихід у 1898 р. першого тому гранд-наративу М. Грушевського «Історія України-Руси» засвідчив появу принципово нової концепції історії України, що стала основою українознавства. Того ж року у Львові було розпочато випуск «Літературно-наукового вісника», який відіграв важливу роль в об'єднанні галицьких та наддніпрянських діячів культури і науки. Зокрема, помітно актуалізувалась історично-фемінологічна проблематика у цьому часописі, який не лише вміщував літературні твори жінок-письменниць, а й друкував матеріали, в яких аналізувалась їхня творчість, у деяких випадках з ретельним аналізом біографічних даних.

Аби уявити специфіку жіночої біографістики на новому етапі розвитку історичної науки, зупинимося на двох найбільш характерних зразках цього жанру — історично-біографічній статті М. Грушевського, присвяченій Н. Кобринській, та біографічно-історичному нарисі Ї. Спаської, головною героїнею якого була П. Литвинова, ур. Бартош. Серед галицьких жінок, гідних уваги науковців, однією з перших була центральна постать українського феміністичного руху — Наталія Кобринська (1855–1920). Закономірно, що її особисте життя та літературна творчість, громадська та видавнича діяльність стали предметом дослідження М. Грушевського, розвідка якого побачила світ 1900 р. в «Літературно-науковому віснику». Ця публікація повинна була відігравати роль своєрідного моделювального концепту для подальших студій, які мали повніше розкрити драму неординарної жінки і, головне, на цьому тлі зробити акценти на соціокультурних проблемах галицького середовища в цілому.

Високо оцінюючи літературну діяльність Н. Кобринської як «однієї з визначніших та інтересніших фігур в нашій письменстві та взагалі культурнім житті»³¹, М. Грушевський значно скромніше характеризував її зусилля, спрямовані на емансипацію галицького жіноцтва. На думку вченого, у жіночого руху в Галичині не було перспектив, тому «не можна дивуватися, що заходи Н. Кобринської знайшли в суспільстві не тільки байдужість, а й глум та ворожнечу. Навіть і в тих радикальних кругах, з котрими хотіла йти Н. Кобринська, її феміністичні ідеї стрічали не у всіх співчуття, декому вони здавались маловартними і навіть смішними забавками поруч тих загальних справ, що стояли на порядку денному»³².

Головну причину невдач створеного Н. Кобринською 1884 р. у Станіславові жіночого товариства історик пояснював відсутністю соціальної бази, нездатністю галицького суспільства сприймати прогресивні думки через низький рівень культурного розвитку, в тому числі його жіноцтва. Втім, видавнича діяльність Н. Кобринської — організація та випуск альманахів «Перший вінок» та «Наша доля», де друкувались статті про жіночий рух, літературні та критичні матеріали, що висвітлювали становище жінки, — як зазначав М. Грушевський, не минула безслідно, а збудила «численні одиниці з поміж жіноцтва до інтелігентної праці, до вищої освіти, до публічної й письменницької діяльності й мала свій внесок в тім загальнім культурнім поступі, що починається в Галичині»³³.

Дослідження Ї. Спаської, присвячене П. Литвиновій, ур. Бартош (1833–1904), можна розглядати як класичний зразок жіночого біографічно-історичного нарису кінця 1920-х рр. Біографія жінки, написана жінкою, була свідченням нового жанру біографічних студій³⁴. Багатогранний, детально виписаний портрет представляв дослідницю-етнографа, публіцистку-письменницю в інтер'єрі епохи³⁵. Постаць П. Литвинової перебувала у центрі дослідження і вимальовувалась на тлі родоводу Туманських-Бартошів, родинного виховання, навчання у московському Єлизаветинському інституті, одруження, сімейних перипетій, літературної та публіцистичної діяльності, етнографічних студій, стосунків та листування з провідними українськими вченими. При цьому було зроблено наголос на специфіці жіночої освіти, жіночого виховання, жіночого оточення, жіночого питання взагалі. Автор акцентує увагу на спілкуванні П. Литвинової з «передовими жінками» 1870–1880-х років — О. Толочиною, В. Антонович, О. Кістяківською, Л. Драгомановою. Розповідаючи про П. Литвинову як послідовну прихильницю жіночого руху в Наддніпрянській Україні, Ї. Спаська навіть винайшла для неї визначення: «мати-нігілістка». Біографічно-історичний нарис Ї. Спаської, був доповнений спогадами етнографа О. Малинки та історично-психологічними роздумами академіка М. Василенка³⁶. Всі три публікації склали своєрідну наративну тріаду, якою запроваджувався новий формат біографічних фемінологічних студій. Відома жіноча постаць як об'єкт наукового дослідження поставала на ґрунті історичних джерел, публіцистично-літературної спадщини, спогадів сучасників і до того ж під кутом зору жіночого та чоловічого сприйняття.

З огляду на останнє, привертає увагу післяслово М. Василенка. Високо оцінюючи роботу Ї. Спаської, якій вдалося зібрати рідкісні архівні матеріали до біографії П. Литвинової, проаналізувати їх та створити змістовне і всеохопне дослідження, академік водночас зазначав, що попри несприятливі обставини родинного життя П. Литвинової, «бачити в П.Я. елемент виключно

страждальний було б помилково». Він характеризував її як людину енергійну, наполегливу, цілеспрямовану, а отже, подібні особи не можуть бути жертвами обставин, оскільки вміють дати собі раду та домогтися поставленої мети. На відміну від І. Спаської, яка слідом за своєю героїнею звинувачувала в усіх її бідах «монстра-чоловіка», М. Василенко вбачав причини сімейного конфлікту у принциповій несхожості світоглядних позицій членів подружжя. Він був переконаний, що для П. Литвинової взагалі не існувало трагедії, адже її протистояння з чоловіком тривало недовго, і вона, не розриваючи з ним офіційно, прожила більшість життя на відстані — у Москві або Києві, в оточенні дітей та спілкуючись із цікавими для неї людьми. Отже, з погляду М. Василенка, П. Литвинова поставала аж ніяк не жертвою чоловічих переслідувань, а емансипованою жінкою-інтелектуалом, особистістю, суголосною своєму часові.

Соціокультурні трансформації, еволюція історичної думки та інституалізація української історичної науки — чинники, що забезпечили еволюційний характер історично-біографічного напрямку і жіночої біографістики як його неодмінної складової. Створення та діяльність археографічних комісій, університетських центрів, наукових товариств, поява наукових та науково-публіцистичних часописів стали важливим підґрунтям для їхнього подальшого успішного розвитку.

Жіноча біографістика сформувалась на перетині фемінологічних та біографічних студій і відзначається складною конфігурацією, зумовленою особливостями історіографічного процесу другої половини XIX — першої третини XX ст. Загальноімперський дискурс з часом поступається місцем національному. Відбувається перехід від біографічних ескізів до ґрунтовних біографічних студій, створених на підставі комплексно осмислених джерел. Фіксується зміна історіографічних домінант, а саме тенденція використовувати жіночу біографію як тло для розкриття глобальних проблем політичної, економічної, соціальної історії змінюється прагненням поставити у центр дослідження жінку, розглядаючи решту проблем крізь призму її життєвого шляху.

¹ Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіограф. зб. — X., 2003. Вип. 6 / Ред. С.І. Посохов. — 191 с.; Українська історична біографістика: забуте і невідоме / Ред. М.М. Алексієвець. — Тернопіль, 2005. — 352 с.; Сучасна українська біографістика: досвід та проблеми розвитку (за матеріалами міжнарод. наук. конф. «Інтернет / екстранет-ресурси в наукових бібліотеках 9–10 жовт. 2007 р., Київ» / В. Попик, Н. Любовець) // Бібліографічний вісник. — 2007. — № 6. — С. 32–34; Українська біографістика = *Biographica Ukrainica*: Зб. наук. праць. — К., 2008. — Вип. 4 / Ред. В.І. Попик. — 553 с. та ін.

² 1802 р. було написано повість «Марфа-Посадница, или Покорение Новгорода», де біографія жінки представлялась у контексті політичних подій. Далі у великій кількості почали з'являтися праці, що у різних ракурсах торкалися жіночих біографій. Здебільшого це були невеликі за обсягом публікації, які друкувалися у популярних періодичних російських виданнях. Серед них: Елена Глинская // Библиотека для чтения. — 1834. — № 3; Писарев Д.И. Княгиня Ольга // Русское слово — 1861. — № 3; София Витовтовна // Иллюстрированная газета. — 1868. — Т. 21. — № 26; Анна Алоизия, княгиня Острожская // Виленские губернские ведомости. — 1868. — № 53–58 та ін.

³ Чижко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996. — С. 108.

⁴ Костомаров Н.И. Марина Мнишек // Н.И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4-х т. — М., 1998. — Т. II. — С. 138.

⁵ Там же. — С. 137.

⁶ Его же. Императрица Елисавета Петровна // Н.И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4-х т. — М., 1998. — Т. IV. — С. 347–348, 353.

⁷ Там же. — С. 353.

⁸ Его же. Императрица Анна Ивановна и ее царствование // Н. И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4-х т. — М., 1998. — Т. 4. — С. 277.

⁹ Там же. — С. 281.

¹⁰ Его же. Царевна София // Н. И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4-х т. — М., 1998. — Т. III. — С. 212.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярны рассказы из русской истории. Женщины допетровской Руси. — СПб., 1874. — 363 с.; Его же. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины первой половины XVIII века. — СПб., 1874. — 367 с.; Его же. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины второй половины XVIII века. — СПб., 1874. — 317 с.; Его же. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины XIX века. — СПб., 1874. — 323 с.

¹⁴ Иконников В.С. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк. — К., 1874. — 102 с.

¹⁵ Его же. Значение царствования Екатерины II. — К., 1897. — 104 с.; Императрица Екатерина II как историк // Военно-исторический вестник. — 1911. — № 1–2. — С. 13–24; Время Екатерины II: Спецкурс, составленный по лекциям профессора В.С. Иконникова, читанный в университете Св. Владимира и на Высших женских курсах в Киеве. — К., 1881. — Вып. 1–2. — 506 с., 1882. — Вып. 3–4. — 509 с.

¹⁶ Иконников В.С. Время Елизаветы Петровны. [Лекции] // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. 46. — Спр. 7. — 724 арк.

¹⁷ Его же. Борецкая Марфа Ивановна. Борецкие Василий Федорович, Дмитрий Исаакович, Исаак Андреевич, Федор Исаакович // Русский биографический словарь / Ред. А.А. Половцова. — СПб., 1908. — С. 214–223.

¹⁸ Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. — К., 2004. — С. 195.

¹⁹ Чижко В. Вказ. пр. — С. 113.

²⁰ [Лебединцев Ф.]. По поводу портрета жены Гонты // Киевская старина. — 1883. — Т. 7. — № 9–10; К портрету княгини Софии Острожской // Там же. — Т. 7. — № 12; К портрету Анны Ярославны // Там же. — 1884. — Т. 9. — № 7; [Левицький О.]. Раина Могиляка — княгиня Вишневецкая // Там же. — 1887. — Т. 19. — № 6; А. Л. [Лазаревський О.]. Антон Танский, полковник киевский... // Там же. — 1894. — Т. 45. — № 4; Его же. Настасья Степановна Полуботок, рожд. Леонтович (1732–1802) // Там же. — 1898. — Т. 61. — № 6.

²¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 1: Стародубский полк. — К., 1888. — С. 36–37.

²² Его же. Люди старой Малороссии. Семья Скоропадских // Исторический вестник. — 1880. — Т. II. — С. 719.

²³ Левицький О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. — 1883. — Т. 7. — № 11. — С. 329–373.

²⁴ Его же. Ганна Монтовт // Киевская старина. — 1888. — Т. 20. — № 1. — С. 94–161.

²⁵ А. [Антонович В.]. Шараневич І. Гальшка княгиня Острожска, оповедане історичне. Львов, 1880 // Киевская старина. — 1882. — Т. 1. — № 1. — С. 211.

²⁶ Dr. Antoni I. [Ролле Й.Й.]. Женщины при Чигиринском дворе // Киевская старина. — 1894. — Т. 44. — № 1. — С. 107–126; № 2. — С. 282–304; № 3. — С. 512–529.

²⁷ Его же. Украинские женщины. Исторические рассказы // Киевская старина. — 1883. — Т. 6. — № 6. — С. 268–309.

²⁸ Его же. Судьба красавицы // Киевская старина. — 1887. — Т. 17. — № 1. — С. 99–138.

²⁹ Лоск Є. Історія прекрасної бітинки: Оповідь про життя Софії Вігт-Потоцької (1760–1822) / З польськ. пер. Д. Андрусів. — К., 2005. — С. 8.

³⁰ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. — К., 2006. — С. 139.

³¹ Грушевський М. Наталя Кобринська // Літературно-науковий вісник. — 1900. — Т. IX. — С. 1.

³² Там само. — С. 4.

³³ Там само.

³⁴ Ївга (Євгенія) Спаська (1892–1980) — мистецтвознавець, етнограф, навчалась на історико-філологічному факультеті Московських Вищих жіночих курсів. У 1924 р. стала студенткою Київського археологічного інституту. Ї. Спаська була ученицею Д. Щербаківського, який сам цікавився історією життя П. Литвинової та захопив Ї. Спаську написати про неї.

³⁵ Спаська Ї. Пелагея Яковівна Литвинова (1833–1904) // Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 7. — С. 168–199.

³⁶ Василенко М. П.Я. Литвинова. (Післяслово до статті Ї. Спаської) // Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 7. — С. 200–203; Малинка О. Мої спогади про П.Я. Литвинову // Там само. — С. 204–206.